

N.D. Kontogiannis, *Byzantine Fortifications. Protecting the Roman Empire in the East*, Pen & Sword Military, Yorkshire-Philadelphia 2022, ss. 271

Publikacja, będąca przedmiotem niniejszego omówienia, to efekt wieloletnich (materiał do książki zbierano od 2009 r.) zainteresowań badawczych Nikosa D. Kontogiannisa, sprawującego funkcję dyrektora studiów bizantyńskich w znanej dobrze wszystkim zajmującym się historią cesarstwa Dumbarton Oaks, do którego dołączył w 2021 r. Wcześniej związany był m.in. z uniwersytetami w Atenach oraz Birmingham, a także rozwijającym bardzo aktywnie badania bizantyńskie uniwersytecie Koç w Stambule. To nie pierwsza praca tego autora poświęcona zagadnieniom fortyfikacyjnym¹, chociaż zastrzec trzeba, że zajmował się dotychczas przede wszystkim okresem późnego Bizancjum.

Treść podzielona została na trzy części: okres wczesnobizantyński (3 rozdziały, s. 11-82), środkowobizantyński (4 rozdziały, s. 85-153), późnobizantyński (5 rozdziałów, s. 157-209). Każda część poprzedzona jest dość przejrzystymi mapami wskazującymi miejsce położenia głównych fortyfikacji będących

¹ Poczynając od jego pracy dyplomowej z uniwersytetu w Birmingham: *A Study of Four Castles in the Island of Kos under Hospitaller Rule (14th cent. 1522)*, A Thesis submitted to the Faculty of Arts of the University of Birmingham for the Degree of Master of Philosophy, Centre for Byzantine, Ottoman, and Modern Greek Studies University of Birmingham 1994, ss. 169; poprzez kilka książek w języku greckim, dotyczących podobnej tematyki: N.Δ. Κοτογιαννης, I.M. Γρηγοροπούλου, *Το Καστρο Της Μεθωνης*, Αθήνα 2009, ss. 68; N.Δ. Κοτογιαννης, *Μεσαιωνικά κάστρα και οχυρώσεις της Κω*, Αθήνα 2002, ss. 375. Wśród kilkudziesięciu artykułów, mimo że spora część tych tekstów dotyczy raczej sprawozdań z przeprowadzanych badań terenowych, można wymienić np. *Settlements and countryside of Messenia during the late Middle Ages : the testimony of the fortifications*, „Byzantine and Modern Greek Studies” 2010, t. 34, s. 3-29; N.D. Kontogiannis, S. Arvaniti, *The Medieval Kato Kastro (Lower Castle) of Andros: Excavation Data and Ceramic Material*, [w:] Çanak, *Proceedings of the First International Symposium Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Archaeological Contexts, Canakkale 1-3 June 2005 (Byzas 7)*, eds B. Böhlendorf-Arslan, A.O. Uysal, J. Witte-Orr, Istanbul 2008, s. 349-362.

przedmiotem studium. Książka jest również bogato ilustrowana, zarówno planami poszczególnych założeń obronnych, jak i materiałem fotograficznym dokumentującym obecny stan fortyfikacji. Główny tekst publikacji kończy podsumowanie (s. 213-228). Niestety przypisy zostały zebrane w końcowej części książki jako całość (podzielone rozdziałami), na stronach 229-244, co nie byłoby aż tak dużym problemem w kontekście szybkiej weryfikacji, gdyby nie fakt, że zostały one skonstruowane w dość specyficzny sposób – część z nich odnosi jedynie do danej publikacji, nie zaś do strony, z której zaczerpnięto daną informację. Publikacja wyposażona została w bibliografię problemu (s. 245-263)², a także indeksy: osób (s. 265-267) oraz miejsc (s. 268-271). Na początku książki znajduje się słowniczek podstawowych pojęć dotyczących fortyfikacji (s. VI-X). Główny tekst poprzedza krótkie wprowadzenie (s. 1-7), gdzie autor zarysował historię cesarstwa w kontekście wpływu zmian politycznych na kwestię budowy określonych punktów obronnych, następnie natomiast zasygnalizował na dosłownie jednej stronie historiografię problemu, wymieniając głównych współczesnych autorów zajmujących się tematyką (jak Clive Foss, David Winfield czy John Haldon). Jest to jednak tekst niezwykle ogólny, właściwie popularnonaukowy.

W rozdziale pierwszym, dotyczącym okresu późnorzymskiego (III-IV wiek, s. 11-29), autor omówił pokrótce system obrony granic powstały w czasach pryncypatu, organizację wojskową wprowadzoną w okresie przejściowym Dioklecjana i Konstantyna Wielkiego, by następnie przejść do przedstawienia bardziej szczegółowo założeń obronnych wzniesionych w końcu III i IV w. Wymienia co prawda sporą liczbę przykładów, jednak większości z nich poświęca

² Zawiera ona jednak wiele opracowań ogólnych, dotyczących państwowości bizantyńskiej w różnych epokach, natomiast brak w niej niektórych publikacji istotnych dla zrozumienia systemu umocnień wypracowanego przez Bizantyńczyków. Wspomnieć tu wypada, tak by zachować podział terytorialny, który stara się stosować autor recenzowanej monografii, chociażby pracę Aleksandru Madgearu w kwestii granic na Bałkanach (*Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, Brill, Leiden-Boston 2013, s. 101-166), a także Geoffrey'a Greatrexa, gdyż nie wspomniano o jego pracach dotyczących wojen z Persami na wschodzie, w tym traktujących bezpośrednio tematyki oblężeń (np. *Procopius and Pseudo-Zachariah on the siege of Amida and its aftermath (502-6)*, [w:] *Commutatio et Contentio. Studies in the Late Roman, Sasanian, and Early Islamic Near East in Memory of Zeev Rubin*, eds H. Börm, J. Wiesehöfer, Wellem Verlag, Düsseldorf 2010, s. 227-51; *Roman Frontiers and Foreign Policy in the East*, [w:] *Aspects of the Roman East. Papers in honour of Professor Fergus Millar FBA*, eds R. Alston, S. Lieu, Brepols, Turnhout 2007, s.103-173; *The Hunnic Invasion of the East of 395 and the fortress of Ziatha*, „Byzantion” 1999, t. 69, s. 65-75).

jedynie kilka zdań, ogólnie zarysowując koncepcje architektoniczne. Dość dokładnie przeanalizował założenia obronne Tesaloniki, Nicei, Nikomedii i Amidy, natomiast np. Konstantynopol został jedynie wspomniany w kontekście takich inwestycji jak Romuliana czy Split (znajdujących się odpowiednio w dzisiejszej Serbii i Chorwacji). W rozdziale drugim, dotyczącym V-VI w. (s. 31-71; z zastrzeżeniem, że końcowa cezura traktowana jest w rozszerzonym zakresie, jak rozumiem, do czasów podboju arabskiego) otrzymujemy najpierw ogólną charakterystykę tego okresu w historii cesarstwa, wojska, a także pewne wprowadzenie na temat organizacji prac fortyfikacyjnych w państwie. Następnie autor przeszedł do dość szczegółowego omówienia inwestycji realizowanych w stolicy – Konstantynopolu, a także innych miastach, m.in. Heraklea Peinthos, Mesembria, Filippi, Justiniana Prima, Dyrrachion, Butrint, Korynt oraz Nikopolis w Epirze. Istotną część rozdziału stanowi również opisanie budowy fortyfikacji liniowych, tzw. długich murów w strategicznych miejscach, takich jak Istm Koryncki (Heksamilion), Termopile (Dhema), góry Hemus bądź ujście Dunaju w Dobrudży oraz najbardziej znane Mury Anastazjusza, w trackiej części regionu podmiejskiego Konstantynopola. W kolejnej części rozdziału omówione zostały główne twierdze znajdujące się we wschodnich prowincjach cesarstwa, takie jak Dara, Teodozjopolis, Zenobia czy Resafa, a także te, które początkowo znajdowały się na zapleczu, a potem, w VII w. stały się *de facto* frontowymi – m.in. Antiochia, Amorium czy Cezarea Kapadocka. Nie zabrakło również obszernego fragmentu na temat bizantyńskich inwestycji militarnych w Afryce, na terenach dzisiejszej Algierii, Tunezji i Libii (m.in. w takich dzisiejszych miejscowościach jak Tibissa, Hajdra oraz Timgad). Ostatni rozdział tej części to podsumowanie, w którym autor starał się wskazać te elementy założeń konstrukcyjnych (murów, bram, wież), metod murarskich czy elementów obronnych, które odróżniały budowle wczesnobizantyńskie od innych (s. 73-82).

Część drugą publikacji, dotyczące okresu środkowobizantyńskiego, rozpoczyna rozdział czwarty na temat fortyfikacji powstałych w cesarstwie pomiędzy siódmym a dziewiątym wiekiem (s. 85-112). W tym rozdziale, jak w poprzednich, znalazły się krótkie wprowadzenia historyczne, a także informacje o przeprowadzanych reformach wojskowych. Następnie autor omówił projekty przebudowy części murów Konstantynopola, przede wszystkim włączenia całej dzielnicy Blacherny w ich obręb. Dla równowagi przedstawia inwestycje realizowane w mniejszych ośrodkach, takich jak np. Tigani. Dość obszernie omówione zostały przedsięwzięcia budowlane prowadzone na wyspach – Rodos,

Naksos, ale przede wszystkim Krecie. W drugiej części rozdziału badacz opisał inwestycje poczynione w miastach Azji Mniejszej, szczególnie narażonej na cykliczne najazdy arabskie. Pobieźnie omówił Sardy, Efez, Milet i inne, dokładniej przeanalizował kilka kluczowych miast i twierdz bizantyńskich w tym regionie cesarstwa (np. Niceę i Ankyrę).

Rozdział piąty (s. 113-128) również został poprzedzony wstępem polityczno-militarnym. W przeciwieństwie zaś do innych tutaj dość obszernie opisano podręczniki wojskowe powstałe w epoce, analizując ich treść w kontekście problemu obrony oraz zdobywania fortyfikacji. Oprócz uwag na temat ewentualnych zmian i przebudów prowadzonych w większych miastach, w rozdziale znalazło się więcej informacji dotyczących mniejszych ośrodków czy niewielkich posterunków, jak na przykład Rentina, położona na przełęczy prowadzącej do Tesaloniki, Păcuiul lui Soare, która była *de facto* bazą bizantyńską na Dunaju, na wschodzie natomiast Sigon, zdobyte na Hamdanidach przez Jana Tzimislesa. Więcej miejsca poświęcono też Kandii na Krecie. W rozdziale szóstym omówione zostały fortyfikacje jedenastego i dwunastego wieku (s. 129-146). Zwyczajowo już wspomniano o głównych problemach politycznych, omówiono organizację wojsk Komnenów, a także zmiany, jakie za ich czasów wprowadzono w murach Konstantynopola czy Tesaloniki. Nowość stanowi dość dokładne opisanie fortyfikacji Ioanniny w Epirze, która odegrała istotną rolę podczas wojen z Normanami. Zmiany w tym okresie miały też miejsce w Koryncie, dlatego autor poświęcił im sporo miejsca. Dokładniej przeanalizowano w tym rozdziale założenia obronne w Azji Mniejszej, szczególnie w Kotyaion, Nikomedii, Hierapolis oraz Hieronie. Uwagi dotyczące aspektów wyróżniających budownictwo obronne w okresie środkowobizantyńskim znalazły się w krótkim, podsumowującym rozdziale siódmym (s. 147-153), wskazując na innowacje w elementach konstrukcyjnych, wieżach, bramach, samych murach, czy urządzeniach obronnych.

Pierwszy rozdział (numerowany jako ósmy) części trzeciej to *de facto* niezwykle krótkie wprowadzenie w tematykę późnobizantyńskich fortyfikacji z XIII-XV w. (s. 157-161), w którym znalazł się niewielki zarys polityczny i wojskowy, natomiast temat urządzeń obronnych podjęty został tylko podczas wymieniania literatury wojskowej stworzonej w tej epoce. Nagle kryterium chronologiczne, które jak widzieliśmy wyżej, było dla autora tak istotne, zastępuje geograficzne czy dokładniej – polityczne, bowiem geograficznie podział nie wydaje się logiczny. Poszczególne organizmy powstałe po upadku Konstantynopola w 1204 roku zostały omówione oddzielnie. Tak więc rozdział dziewiąty

został poświęcony cesarstwu nicejskiemu (nazwanemu nicejsko-konstantynopolitańskim) oraz despotatowi Morei (s. 163-182). Mimo że poprzedni rozdział miał dotyczyć właśnie tej tematyki, także ten poprzedzony jest krótkim wprowadzeniem historyczno-wojskowym (z niezrozumiałym podziałem chronologicznym – na trzynasty i czternasty wiek). Co do *meritum* tekstu – widać wyraźnie, że autor specjalizował się właśnie w późnobizantyńskim budownictwie obronnym. Omówienia w tej części wydają się być znacznie bardziej obszerne i dokładne, szczególnie te dotyczące prac rewitalizacyjnych w Nicei oraz Konstantynopolu, Antiochii nad Meandrem i Smyrnie, ale także mniejszych ośrodków jak Didymoteichon, rezydencjonalny Nymfajon czy umocnione punkty obronne lub strażnicze np. Niketiaton, Gynaikokastro. Wiele miejsca zajmuje również analiza bizantyńskich inwestycji przeprowadzonych w Mistrze na Peloponezie.

Rozdział dziesiąty z kolei dotyczy fundacji obronnych cesarstwa Tesaloniki, despotatu Epiru i księstwa Tesalii (s. 183-194). Powtórzono tu niezrozumiały podział chronologiczny (na trzynasty i czternasty wiek). Co do opisu twierdz – niewiele miejsca poświęcono tak ważnemu ze względów politycznych ośrodkowi jak Arta w Epirze, ale w ten sam sposób potraktowano też Neopatras, stolicę Tesalii, natomiast nadspodziewanie dokładnie omówione zostały zespoły obronne w Serwii czy Naupaktos. W rozdziale jedenastym autor zajął się cesarstwem Trapezuntu (s. 195-204), utrzymując ten sam, niezrozumiały podział chronologiczny na XIII i XIV w., z tymże nie mógł nie uwzględnić przecież w kontekście państwa Wielkich Komnenów jego końca w drugiej połowie XV w. W części merytorycznej oprócz bogatej w fakty analizy umocnień Trapezuntu otrzymujemy też opis fortyfikacji pomniejszych ośrodków cesarstwa, takich jak Kerasous, Rizaion, Koukos czy Trypolis. Rozdział dwunasty to podsumowanie części trzeciej książki, w którym autor starał się wyszczególnić cechy charakterystyczne łączące inwestycje w fortyfikacje przedstawione we wspomnianych wyżej omówieniach państw powstałych po upadku Konstantynopola w 1204 r. (s. 205-209). W porównaniu zarówno do podsumowań poprzednich części, jak i samych rozdziałów głównych trzeciej, treść zakończenia ostatniej budzi zdumienie, gdyż jest dość ogólnikowa i nie zawiera zbyt wielu informacji.

Zakończenie książki stanowi oddzielny rozdział podsumowujący, który jednakże nie jest próbą typowego zamknięcia poruszonych w publikacji wątków, ale... wprowadza *de facto* nowe, uzupełniające, nieporuszone wcześniej. Zastanawiająca jest w ogóle sama koncepcja stworzenia podsumowania historii

umocnień znajdujących się na terenach należących do państwa, które istniało tysiąc lat, jednak dodanie nowych tematów w ostatniej części książki wprowadza dodatkowe zamieszanie. W pierwszej części podsumowania Nikos D. Kontogiannis przedstawił dość ogólne uwagi na temat prowadzenia walki obronnej lub zdobywania fortyfikacji, systemu ostrzegania stosowanego w umocnieniach i pomiędzy punktami obronnymi na wypadek ataku, metod budowy umocnionych obozów armii bizantyńskich, kończąc ten fragment dość obszernym omówieniem zagadnienia fortyfikowania lub po prostu zabezpieczeniu, wykorzystując warunki naturalne, klasztorów, wymieniając i analizując niektóre z przypadków, jak Atos czy Meteory. Należy w tym miejscu podkreślić, że – by pokusić się o takie podsumowanie, dotyczące ogólnych wytycznych bizantyńskiej strategii obronnej – wypadaloby wziąć pod uwagę także inne aspekty, jak chociażby reformy terytorialnej organizacji militarnej, szczególnie w kontekście poboru czy celowe przesiedlenia określonych grup ludności na zagrożone tereny, tak jak zrobił to np. Kiril Marinow w swojej pracy dotyczącej umocnienia granicy z Bułgarią we wczesnym średniowieczu³. Bez uwzględnienia tych podstawowych kwestii próba taka wydaje się skazana na porażkę. W drugiej części podsumowania nieco miejsca autor poświęcił na próbę odpowiedzi na pytanie, co działo się z murami miejskimi w czasach względnego pokoju. Nieco szerzej potraktował zagadnienie dekoracji murów, a także wykorzystania do budowy fragmentów odzyskanych z rozbiórek czy zniszczeń wojennych. Ostatnia część zakończenia dotyczy warstwy symbolicznej – sposobu traktowania murów i wykorzystywania ich motywu w bizantyńskiej literaturze.

Kilka uwag końcowych. We fragmentach, które mają – jak rozumiem – przybliżyć nieznanemu historii cesarstwa czytelnikowi pewne podstawowe fakty, można niekiedy znaleźć zadziwiające błędy, które uznać należy za pomyłki drukarskie. Jak inaczej bowiem wytłumaczyć podanie daty śmierci Juliana Apostaty jako 392 rok (s. 13). Pewną niekonsekwencję można zauważyć, porównując wstęp publikacji z ostatecznie przyjętym rozkładem treści. Autor podzielił bowiem przedstawiony materiał chronologicznie, wyszczególniając w głównym tekście trzy epoki: wczesną, środkową i późną, natomiast we wstępie deklarował, że za oddzielną uznaje tzw. *Transitional Period*, okres „wieków ciemnych” pomiędzy VII-IX w. Na marginesie można dodać, że sformułowanie użyte na określenie tych czasów w niniejszej książce wydaje się dużo bardziej adekwatne od przyjętych tradycyjnie „wieków ciemnych”, chociaż

³ K. Marinow, *Osadnicy, twierdze, temy. Bizantyńskie działania w celu wzmocnienia granicy z wczesnośredniowieczną Bułgarią, VII-X w.*, „Balcanica Posnaniensia” 2019, t. 26, s. 5-31.

sam autor go potem używa (np. s. 85). Niezrozumiały niekiedy, szczególnie w części drugiej, dotyczącej okresu środkowobizantyńskiego, jest wprowadzony podział chronologiczny, który w wielu miejscach wydaje się być zbyt szczegółowy, prowadząc do niepotrzebnych powtórzeń informacji, np. o koniecznych naprawach i przebudowach urządzeń obronnych głównych miast. Jest to tym bardziej kontrowersyjne, że przecież w części trzeciej przyjęto zupełnie inny model podziału treści merytorycznych. W tekście można też znaleźć zdania, które wydają się niewiele wnosić i trudno powiedzieć, czemu w ogóle znalazły się w książce. Przykładem niech będzie sformułowanie myśli ze strony 213: *defending or attacking fortresses and cities was an important aspect of the Byzantine art of war*. Należałoby zapytać: a której nie? Podobnie, kiedy autor pisze: *in all aspects, Byzantine strategies do not seem to differ from those of any other medieval state* (s. 214), warto byłoby zastanowić się, czy takie sformułowanie ma rację bytu np. wobec znanego skądinąd (i wspomnianego w książce) rozwoju namysłu nad strategią wojskową obecną w Bizancjum IX-X w. w postaci licznych podręczników wojskowych. Wszystko zależy bowiem od tego, jaką cezurę czasową przyjmujemy. Tym trudniejsze zadanie postawił przed sobą badacz, próbując napisać podręcznik dotyczący tysiąca lat rozwoju bizantyńskiej sztuki fortyfikacyjnej.

Zobowiązany jestem jednocześnie z całą mocą podkreślić, że wskazane powyżej niedociągnięcia czy nieporozumienia nie wpływają przecież na wartość informacyjną książki, która może nie jest w pełnym tego słowa znaczeniu pracą naukową, ale z pewnością spełni rolę świetnego podstawowego podręcznika dla wszystkich, którzy chcieliby zapoznać się z tym tematem.

Słowa kluczowe: cesarstwo bizantyńskie, fortyfikacje bizantyńskie, Konstantynopol, wschodnia granica cesarstwa bizantyńskiego, historia militarna Bizancjum

Keywords: Byzantine Empire, Byzantine fortifications, Constantinople, East Frontier of Empire Byzantine, military history of Byzantine Empire

Bibliografia:

Greatrex G., *Procopius and Pseudo-Zachariah on the siege of Amida and its aftermath (502-6)*, [w:] *Commutatio et Contentio. Studies in the Late Roman, Sasanian, and Early Islamic Near East in Memory of Zeev Rubin*, eds H. Börm, J. Wieshöfer, Düsseldorf 2010.

Greatrex G., *Roman Frontiers and Foreign Policy in the East*, [w:] *Aspects of the Roman East. Papers in honour of Professor Fergus Millar FBA*, eds R. Alston, S. Lieu, Turnhout 2007.

Greatrex G., *The Hunnic Invasion of the East of 395 and the fortress of Ziatha*, „Byzantion” 1999, t. 69.

Kontogiannis N.D., *A Study of Four Castles in the Island of Kos under Hospitaller Rule (14th cent. 1522)*, A Thesis submitted to the Faculty of Arts of the University of Birmingham for the Degree of Master of Philosophy, Centre for Byzantine, Ottoman, and Modern Greek Studies University of Birmingham 1994.

Kontogiannis N.D., *Settlements and countryside of Messenia during the late Middle Ages: the testimony of the fortifications*, „Byzantine and Modern Greek Studies” 2010, t. 34.

Kontogiannis N.D., Arvaniti S., *The Medieval Kato Kastro (Lower Castle) of Andros: Excavation Data and Ceramic Material*, [w:] Çanak, *Proceedings of the First International Symposium Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Archaeological Contexts, Canakkale 1-3 June 2005 (Byzas 7)*, eds B. Böhlendorf-Arslan, A.O. Uysal, J. Witte-Orr, Istanbul 2008.

Madgearu A., *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, Leiden-Boston 2013.

Marinow K., *Osadnicy, twierdze, temy. Bizantyńskie działania w celu wzmocnienia granicy z wczesnośredniowieczną Bułgarią, VII-X w.*, „Balcanica Posnaniensia” 2019, t. 26.

Κοντογιαννης Ν.Δ., *Μεσαιωνικά κάστρα και οχυρώσεις της Κω*, Αθήνα 2002.

Κοντογιαννης Ν.Δ., Γρηγοροπουλου Ι.Μ., *Το Κάστρο Της Μεθωνης*, Αθήνα 2009.

Błażej Cecota

ORCID: 0000-0002-4746-0325

Akademia Piotrkowska

e-mail: blazej.cecota@apt.edu.pl